

Історія повсякденності чітко фіксує цивілізаційну, політичну і світоглядну прірву, яка розділяла село і владу. Переробити, підкорити селянський світ професійним революціонерам, бізнесменам від революції виявилось не під силу. Його виявилось можливим тільки знищити.

Усвідомлюючи свою стратегічну поразку, підсвідомо відчуваючи фіаско власної ж ідеї союзу робітничого класу і селянства, не змігши забезпечити елементарного торгівельного балансу між сільським господарством і промисловістю, між споживанням і нагромадженням, не впоравшись із сваволею і інстинктами власних функціонерів, компартійна влада з усіх сил впроваджувала макроісторичний міф "великого перелому", "стрибка", "подолання відсталості", "знищення експлуатації", який обріс сюжетами всіляких "будівництв" ("радянського", "колгоспного", "радгоспного") і "фронтів" (продовольчого, п'ятирічних, ідеологічного). В підступному середовищі макроісторії розчиняються правда і кривда, забувається хитруватий гумор сільського "дядька", списуються гріхи сексотів і донощиків, затирається світла пам'ять безневинно загублених і огульно ображених, зміщуються пріоритети, створюється ілюзія, що людина живе не для себе, а для системи. Тут люди перетворюються на "населення", урожаї — на "ресурси", віра — на "забобони".

9. Повсякденні турботи селянського двору

Соціально-економічне розшарування селянства, тобто його диференціація за майновим станом та наявністю засобів виробництва, про яке писали Л. Крицман, А. Гайстер, навіть О. Чаянов, котрий показав шість типів селянських господарств, свідчило про еволюційний спосіб функціонування самотнього укладу життя українських селян. Кожен двір мав автономність, але відносно, позаяк підлягав організаційним принципам громадського самоврядування через належність до земельної громади, не кажучи про вплив сільських рад на селянський двір. Групування господарств за функціонально-економічними ознаками (найм робочої сили, оренда землі, реманенту тощо), до якого вдавалися дослідники та податкові служби, завершувалося встановленням їх соціального типу — "дрібно-капіталістичне", "дрібнотоварне". Існували й інші тлумачення: "фермери", "селяни-власники", "сільські господарі", "хазяї", "селянин-капіталіст", "куркулі". Переважав формаційний підхід, а також прикладний принцип статистично-економічних методів виявлення суб'єктів оподаткування. Дві якісні ознаки селянських господарств — "товаровиробники" та "підприємці", крім прямого визначення "фермери", засвідчували історичний факт існування специфічного сімейно-трудового укладу повсякденного життя в українському селі.

Дотримуючись функціонально-системних характеристик селянського господарства, важливо показати загальні і специфічні ознаки повсякденних турбот селян, зосереджуючись на структурі селянської економіки, від рівня якої залежав матеріальний побут. Л. Крицман, аналізуючи статистико-економічні показники еволюції класової структури "радянського села" 20-х рр., використав термін "власне закріпачення і закріпачення інших"⁴⁴⁶. Висвітлення особливостей "власного закріпачення" дозволяє розкрити універсальні складові селянського повсякденного життя, його функціональну структуру, тобто організаційні форми, технічно-реманентне забезпечення, рівень розвитку галузей сільського господарства.

Революційні перетворення в аграрному секторі України суттєво змінили систему соціальних відносин та цінностей: в українському селі було ліквідовано велике "приватно-капіталістичне сільськогосподарське виробництво"⁴⁴⁷. Російський есер та член колегії Наркомзему УСРР В. Качинський, визнаючи деструктивний вплив жовтневого перевороту та більшовицьких експериментів на сільське господарство, показав соціально-економічну трансформацію традиційного укладу життя села як соціуму. Остаточо зникли поміщицькі господарства, яких до 1917 р. налічувалося в Україні близько 30 тис.⁴⁴⁸, тому перестав існувати соціальний тип дрібнопомісного дворянства, а селянство стало об'єктом політико-економічного експериментування. "Воєнний комунізм", як система централізованого управління, хоч ззовні був "формою комуністичної системи організації господарства", але насправді виявився "способом підпорядкування собі селянства в політичному та економічному відношеннях"⁴⁴⁹. Поміщицькі землі, які перейшли до державного резерву, Наркомзем УСРР використовував в якості матеріального заохочення, стимулювання селянської лояльності, стримування їхнього руху опору. 6 березня 1919 р. наркомзем УСРР В. Мещеряков затвердив інструкцію про розподіл земель для тимчасового зрівняльного користування, згідно якої значна частина поміщицьких латифундій з їхнім майном була передана до фонду організації радгоспів. Решта угідь розподілялася між малоземельними селянськими господарствами, але для тимчасового користування, позаяк остаточні форми і норми мало визначити "Положення про соціалістичний землеустрій".

Протягом двох років, тобто від березня 1919 до весни 1921 р. "тимчасовозобов'язані" селянські господарства не могли визначитися з перспективами структурування землі, вагалися брати колишню поміщицьку землю, сподіваючись на повернення її власників. 5 лютого 1920 р. уряд УСРР дозволив "трудовим господарствам" "без будь-яких обмежень користуватися землею за тими формами, якими вони користувалися дотепер (подвірною, хутірною, відрубною тощо)"⁴⁵⁰. Фактично було

збережено організаційні форми селянського землекористування та укладу повсякденного життя селян, хоча спрямуванню підлягав юридичний інститут приватної власності на землю. Закон про землю від 5 лютого 1920 р. дозволяв "негайне виселення" "колишніх поміщиків", тобто відбувалася юридична і фізична чистка українського дворянства, яка тривала протягом 20-х рр. Вона торкнулася і так званих "куркулів". 10 травня 1922 р. ВУЦВК запропонував судовим та адміністративним органам не брати до розгляду скарги "куркулів" про повернення майна та землі⁴⁵¹.

Виселення колишніх поміщиків, яких до 1921 р. позбавили землі, відбувалося за "клопотанням" комітетів незаможних селян, постановами райвиконкомів. Долю колишніх господарств вирішували їхні соціально підлеглі, тобто малоземельні селяни. Факт виселення був подією для села, але не повсякденним явищем, проте змінювалася соціальна епоха. Назавжди села полишали освічені люди, які уособлювали історичний тип соціальної культури. Так, в м. Малині мешкав Д. Миклуха-Маклай — племінник відомого ученого і громадського діяча Миклухи-Маклая. До виселення та конфіскації 1000 десятин землі поставився "лояльно", однак Коростенський окрвиконком, з'ясувавши його особу, постановив 16 грудня 1925 р. не виселяти з маєтку⁴⁵². В с. Можари Овруцького району виселили дворян польського походження, які мали земельні наділи від 350 до 1200 десятин, а в с. Кацовщина Народицького району позбавили майна О. Щастну, яка мала до 1917 р. 200 десятин. Деякі з них, не чекаючи рішень органів радянської влади, виїздили до Польщі. Так вчинила Я. Рудницька з с. Велика Фосня, яку заочно виселили 16 листопада 1926 р.⁴⁵³, а в с. Яцковичі Овруцького району "дворяни" Борис, Марія, Георгій Лісовські, які "мали 165 десятин", були виселені, але згодом залишені, тому що брати "ніби служили у Червоній Армії", а Марія — працювала вчителькою⁴⁵⁴. Служба в Червоній армії не означала формування нового стану "радянського дворянства", але органи влади брали до уваги "заслуги" перед "робітничо-селянським урядом", однак землю не залишали у власності.

Політична ініціатива про "соціальне очищення" сіл від "чужого елемента" належала політбюро ЦК КП(б)У, яке у жовтні 1925 р. направило секретарям окружкомів циркуляр "Про виселення колишніх поміщиків". Виконуючи відповідні завдання, Коростенський окружний відділ ДПУ склав список про виселення колишніх поміщиків з 56 осіб. Виселенню підлягали навіть ті, які купили землю до 1917 р. Так, в с. Гута Ксаверівська О. Барсученко мала 530 дес., а внаслідок конфіскації їй було залишено 18 дес., однак у 20-х рр. вона "вибула невідомо куди"⁴⁵⁵. Траплялися випадки, коли селяни ставали на захист тих, кого виселяли. Так, загальні збори хутора Степанівка Малинського району ухвалили рішення "не виселяти" А. Городецьку, яка до 1917 р. мала 400 дес. землі,

однак її виселили за постановою райвиконкому. В с. Велєдніки Лугинського району мешкала П. Подольська, яка до жовтневого перевороту мала 1800 дес., однак її позбавили власності, хоча "населення до неї відноситься негативно"⁴⁵⁶. На 1 серпня 1927 р. виселенню підлягало 3166 колишніх поміщиків, тобто 11% їх загальної кількості до революції 1917 р., а виселили 686 сімей⁴⁵⁷. Значна частина дворян виїхала з "гетьманцями" до країн Європи, деякі "пролетаризувалися" в Україні", померли або загинули в період громадянської війни. Уцілілих, які трималися за маєтність, насильно виселяли. 21 травня 1928 р. секретар ВУЦВК А. Буценко вимагав від окружних виконкомів "негайно приступити до виявлення таких фактів і вжити самих рішучих заходів до виселення з маєтків тих бувших поміщиків, які по закону ВУЦВК підлягали виселенню"⁴⁵⁸. Права землекористування колишніх поміщиків позбавили 10 березня 1925 р. за постановою ЦВК та РНК СРСР, отже протягом першої половини 20-х рр. існувала незначна частина маєтків та городів, але це були уламки багатовікового укладу дворянства, а також молоді "порослі фермерства", представленої підприємливою соціальною групою селян, які "розбагатіли" протягом другої половини XIX ст.

Повсякденне життя села залежало від багатьох факторів, про які вже йшлося, але його носіями і творцями були конкретні господарства селян. На тлі зникаючих дворянських маєтків, основною фігурою залишалися селянські господарства. Для більшовиків пріоритетними були пролетарські верстви села, хоча в царині економічної політики вони орієнтувалися на середнє селянство, поступово нейтралізуючи так званих "куркулів". В Україні, спираючись на перепис населення 1926 р., налічували 54 770 сіл, у яких мешкало 23,6 млн. осіб⁴⁵⁹, яке зосереджувалося в селянських дворах, тобто в сімейно-трудовах господарствах.

Кількість селянських господарств в УСРР (у тис.)⁴⁶⁰

Райони	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Полісся	490,0	504,0	515,5	526,0	532,7	542
Правобережжя	1177,5	1752,1	1765,2	1782,0	1787,9	1790,5
Лівобережжя	1106,9	1116,4	1177,0	1202,5	1217,6	1226,3
Степ	1418,3	1460,9	1503,1	1544,9	1576,5	1614,5
По Україні	4792,7	4873,4	4690,8	5055,4	5114,7	5173,8

Виявляється, що соціально-економічна диференціація, тобто перехід селянських господарств з однієї майнової групи до іншої відбувався нерівномірно. Для малоземельних поліських районів, пересічених лісами і

болотами, зростання чисельності відбувалося шляхом дроблення селянських господарств, тому що населення зростало, а земельні ресурси залишалися сталими. Господарства вирізнялися майновим станом, тобто наявністю землі, реманенту, худоби, хоч на початку 20-х рр. між безземельними та малоземельними було розподілено 14,3 млн. дес. "колишніх нетрудових та куркульських земель"⁴⁶¹. Норми наділення коливалися від 1 до 2-х дес. На їдока, що теж спонукало відносне дроблення селянських дворів. Фактично селяни одержали половину земель колишніх "поміщиків" та "куркулів", а в степу — 82% конфіскованих угідь⁴⁶².

Селяни, особливо безземельні, отримали поміщицьку землю, відтак внаслідок проведення соціалізації мали б відбутися радикальні зміни їхньої ментальності, тобто виділення ними пріоритетності колективного господарювання. Більшовики, розподіляючи землю, сподівалися на комунізацію селянської свідомості, однак селяни України дотримувалися традиційних форм повсякденного господарювання.

Форми селянського землекористування станом на 1926 р. (у % до загальної кількості дворів)⁴⁶³

Райони	Общинна	Подвірна	Хутірна	Відрубна	Колективна
Полісся	8,9	63,6	7,7	17,0	2,0
Правобережжя	0,2	84,4	1,3	9,1	4,9
Лівобережжя	23,6	59,6	1,9	12,6	2,2
Степ	32,2	59,4	0,4	1,3	3,9
По Україні	20,7	66,2	1,4	6,7	3,7

Знаходимо пояснення кількісного зростання селянських господарств на Правобережжі, де община становила 0,2%, отже не існувало перешкод для їх дроблення. Основною формою господарювання було сімейно-трудове об'єднання — селянський двір. Разом з общинною вони становили те соціальне середовище, яке трансформувало перехід від однієї групи до іншої. Саме там спостерігалася фермеризація селянських господарств внаслідок сприятливого економічного клімату, створеного непом, а з другого боку спеціалізації сільськогосподарського виробництва, спричиненого поступовим розвитком внутрішнього та зовнішнього ринку. До статистичної розробки потрапило 1,3 млн. дворів, тобто 25%, але наявність 1,4% хутірної та 6,7% відрубної форм господарювання свідчили про наявність фермерського укладу життя.

Форми землекористування були економічною базою соціальної організації сільського повсякденного життя, його рівня та структури. Наявність третини общинного землекористування в степовій смузі, де столипінська

реформа запроваджувалася найактивніше, доводить стійкість цієї форми, зумовленої наявністю вільних земельних площ, сталістю зернового господарства. Якщо в Катеринославській губернії було приватизовано 38%, в Херсонській — 33%, в Харківській — 21%, то в Київській — 51% общинних земель за роки століпінської реформи⁴⁶⁴. Подвірна та ділянково-посмужна форми землекористування виявилися найбільш стійкими, тому що представляли економічну базу селянського сімейно-трудового господарства. В. Качинський, аналізуючи у 1919 р. перспективи розвитку колективного землеробства в Україні, звертав увагу на те, що 35% українських селян негативно ставились до соціалізації, 15% не погоджувалися на будь-яку реорганізацію одноосібного, тобто самодіяльного господарювання, а загалом переважна частина селянства "звикла до індивідуального (подвірного) користування землею"⁴⁶⁵. Якщо соціалізація землі мала підтримку серед безземельних та малоземельних селян, то її абсолютно не сприйняли економічно розвинені господарства. "Село чекає від революції не соціалістичних перетворень, не повної перебудови всього життя на нових засадах, — писав В. Качинський, — а лише самого простого — землі"⁴⁶⁶. Він був переконаний, що зрівняльний розподіл землі не викличе протягом 2–3 років зростання сільськогосподарського виробництва, тому що ліквідація поміщицьких економій означала усунення великого виробника зерна. До 1917 р. вони давали 400 млн. пудів хліба, тобто майже третину⁴⁶⁷. Якщо у 1916 р. посівний клин становив 19,2, то у 1922 р. лише 14,3 млн. десятин⁴⁶⁸, якого не вдалося відновити до середини 20-х рр. Валовий збір зернових у 1924 р. становив 52,4% обсягу 1916 р.⁴⁶⁹ На врожайність та валовий збір зернових культур впливали різні обставини та фактори, але саме селянський сектор залишався основним виробником сільськогосподарської продукції. Питома вага усупільненого сектору становила у 1929 р. 3,8%, одноосібного — 94,4% серед валової продукції⁴⁷⁰.

Селянські господарства мали дві основних галузі — рільництво і тваринництво, між якими існував безпосередній зв'язок, тому що від наявності зернового клину залежало і поголів'я худоби — робочої та продуктивної. Забезпечення кіньми та великою рогатою худобою свідчило про ефективність і своєчасність проведення сільгоспробіт — сівби, оранки, прополювання, а також збору зернових і технічних культур. Враховуючи циклічність сільськогосподарського виробництва, його весняно-осінні фази, а також наявність важких ґрунтів, особливо у степових районах, кількість тяглової худоби, тобто коней і волів, була показником стабільного розвитку основних галузей рільництва. Землеробська праця була для українського хлібороба надзвичайно виснажливою, яка забирала час та енергію. За роки революції та націоналізації промисловості фактично призупинилося виробництво сільськогосподарської

техніки, яке становило у 1921 р. 4% довоєнного обсягу⁴⁷¹. В Україні тоді виготовляли 27,5 тис. плугів, 72 тис. борон, 65 тис. сіялок та 18 тис. молотарок⁴⁷², яких катастрофічно не вистачало для селянських господарств, а захмарні ціни на них робили їх просто недоступними для переважної більшості селянських господарств. Сільгосптехніка, якщо і надходила в Україну, зосереджувалася в колективних господарствах та машино-тракторних товариствах (МТТ). Зокрема, в 1925 р. машино-транспортні товариства отримали 36%, колгоспи — 27,2%, сільгосптовариства — 20%, земельні громади — 14,5%, одноосібні господарства — 1% від загальної кількості тракторів, завезених в Україну⁴⁷³.

Посуха, голод та недорід, які випали на долю українських хліборобів протягом 1921–1924 рр., негативно вплинули на життя селянських господарств. Зросла кількість селянських дворів без робочої худоби, тому ручна праця стала звичним явищем в українському селі, поглинаючи час та виснажуючи фізичні сили.

Відсоток господарств без робочої худоби⁴⁷⁴

Райони	1921	1922	1923	1924
Полісся	17,5	20,3	26,6	28,7
Лівобережжя	20	30,6	39,5	39,5
Степ	15	36,2	47,1	47,2
Правобережжя	35	40,7	56,1	58,2
Україна	19,2	34,1	45,3	46,4

Чорноземні ґрунти вимагали застосування технічних засобів, а відсутність тягової худоби ускладнювали виконання сільськогосподарських робіт. Поголів'я коней, якщо взяти за показник 1916 р., вдалося досягти лише у 1927 р., а великої рогатої худоби навіть у 1923 р.⁴⁷⁵, тому її використовували у рільництві.

На повсякденному житті селянських господарств позначилася їхня безреманентність, тобто відсутність знаряддя для обробітку землі. Якщо у 1921 р. було 23,8% дворів без реманенту, то у 1924 р. — 41,6%⁴⁷⁶. Протягом другої половини 20-х рр. їхня кількість зменшилася, але у 1929 р. 38% господарств було без плугів та сіялок⁴⁷⁷. Основна питома вага безреманентних селянських господарств припадає на безпосівні селянські двори, особливо від 1 до 3 десятин землі. В господарствах з наділом від 20 до 32 десятин було 1,8% без знарядь для оранки та сівби⁴⁷⁸. За таких умов виростала оренда землі з боку тих дворів, які мали знаряддя для її обробітку. В українських селах продовжували використовувати сохи, виготовлені власноруч з твердих порід дерева, а також дрібний дерев'яний реманент — борони, граблі.

Оранка здійснювалася переважно кіньми, волами, інколи використовували корів, але для боронування. Сіяли вручну, позаяк на 100 дворів у 1925–1929 рр. припадало 5 сівалок, а збирали хліб серпами та косами, тому що на сотню господарств було 6 жниварок. Молотили жито, пшеницю, ячмінь, просо саморобними ціпами, бо механічні молотарки були рідкістю на селі — 1,5 на тисячу дворів, тобто на середнє українське село. Скошений хліб скиртували копами (60 снопів — копа), перевозили до вимощених заздалегідь токів, клунь. Обмолот тривав тижнями, а навіть і протягом глибокої осені, позаяк вересень — листопад припадали на картопляні жнива, копку буряків, збирання та первинний обробіток льону.

Використання механічних знарядь вирізнялося залежністю від регіонів та наявністю зернового клину. Якщо на Поліссі та Правобережжі у 1923/24 р. сівалками сіяли від 2,5 до 17% обсягу робіт, то на Лівобережжі та в Степу від 38,5 до 69%⁴⁷⁹. Поліський селянин сіяв зернові переважно вручну — до 99,8%, на Правобережжі — 77,5%, на Лівобережжі від 51,3 до 74,7%, в Степу від 34,1 до 45,4%⁴⁸⁰. Полісся відставало за технічним озброєнням сільськогосподарських робіт, але і розміри угідь були значно меншими від центральних та південних районів. Посмужні ділянки зернових, затиснутих між лісами та болотами, селяни обробляли серпами, косами. Так, на Поліссі жниваркою скошували 9%, косою — 36%, серпом — 55% зернових культур, на Правобережжі жниваркою — 6,5%, косою — 4%, серпом — 96%, на Лівобережжі жниваркою — 14,5%, косою — 29,1%, серпом — 64,4%, в Степу жниваркою 81%, косою 19%⁴⁸¹. Для степового зернового господарства використання жниварок було життєво необхідним, позаяк косовиця зернових до 10 і більше десятин вимагала колосальних енергетично-часових затрат. Фактично сімба, збирання та обмолот зернових культур поглинали основну частину робочого часу селянської родини.

Власним реманентом у 1925–1927 рр. обробляли землю третина селянських господарств України, орендованим від 37 до 40%, супрягою чверть селянських дворів⁴⁸². Це стосувалося переважно посівного та збирального періоду сільськогосподарського року, а також зернових культур, які становили 97–98% засівної площі⁴⁸³. Так, у 1928 р. під зерновими було 19,4 млн га, під картоплею 1,2 млн га⁴⁸⁴. Протягом другої половини 20-х рр. зросла площа соняшника та цукрових буряків, позаяк збільшилася і кількість худоби. Відносна стабільність льону — від 35 до 48 тис. га і конопель — від 153 до 160 тис. га⁴⁸⁵, засіяного селянськими господарствами у 1925–1928 рр., свідчила про їх внутрішнє споживання: виготовлення олії, одягу, білизни, килимів, мотузок. Майже кожна селянська родина мала саморобні ткацькі верстати та відповідні знаряддя. Одяг та льняно-конопляну білизну виготовляли взимку. Вирощування технічних культур вимагало значних енергетичних затрат, особливо цукрових буряків, хме-

лю, льону, конопель на стадії їх збирання та передусім обробки. Наприклад, вирощуванням хмелю в Коростенській окрузі у 1926/27 р. займалося 2236 селянських господарств, з них "заможних" — 4%, а решта — "середняцьких" — 52%, "бідняцьких" — 44%⁴⁸⁶. Вони вирощували для власних потреб, але продавали також кооперативним товариствам. У 1927 р. було зібрано 1,3 млн пудів льоно-насіння, оброблено 706 тис. пудів льоно-волокна, 7,7 млн пудів конопель (волокно-сирець)⁴⁸⁷. Їх вирощуванням та обробітком займалися переважно селяни Полісся.

Селянські господарства, судячи із структури рільництва, були хліборобськими, тобто їхні повсякденні турботи стосувалися "думи про хліб". Поліський селянин переймався житом, яке становило 40% польового посіву, а овес та гречка — 32,5%, подільський мав третину жита, 11% пшениці, близько п'ятої частини клину під вівсом та гречкою. На Лівобережжі понад третину становили яра пшениця та ячмінь, 27% жито, понад 15% овес і гречка. Хлібороби півдня сіяли у 1923 р. 22,8% жита, а в 1929 р. — 9,6%, озимої пшениці — 8,5%, ярової — 19%, ячменю — 23,8%, кукурудзи — 12%, соняшника — 8,5%⁴⁸⁸.

Степова Україна, яка спеціалізувалася на виробництві зерна, мала господарства фермерського типу — понад 30 десятин. В окремих селах Херсонщини господарств з посівами за 20 дес. налічувалося до 20%, тобто кожне п'яте було фермерським. На Катеринославщині подібних господарств було 4,2%, а до 1917 р. 10,7%⁴⁸⁹. Господарства характеризувалися високою товарністю, значними обсягами реалізації зерна на ринку, до 65% валового збору, а натомість селяни купували промислові товари. Продаж зерна селянами не завжди означав його лишок. Інколи селянський двір вивозив зерно на ринок, щоб покрити податки або придбати реманент та предмети побуту.

Товарність селянського господарства демонструвала його економічні можливості, рівень внутрішнього споживання. Так, з мізерного валового збору 1924 р. 565 млн пудів лишок становив 27 млн пудів⁴⁹⁰. У 1926/27 р. лише степова смуга УСРР дала 456 млн пудів, а загалом збір зернових майже подвоївся⁴⁹¹, однак дві третини хліба залишалися для посіву, утримання худоби та харчування селян.

Встановлення питомої ваги товарності селянських господарств шляхом виявлення їх зернової спеціалізації (товарність та посівна площа), яку використовував В. Качинський, не розкривала функціональних ознак повсякденного життя селян. У 1925 р. 32,8% товарної зернової маси реалізовували господарства з посівами 6 дес., а на одне господарство припадало 75 пудів, для решти значно менше⁴⁹². Ми маємо справу з дрібними партіями зерна, які селяни вивозили на ринок, особливо малоземельні та малопосівні. Господарства високотоварні мали від 15 десятин і більше,

тому зерновий напрямок, котрий вимагав переважно застосування робочої худоби і реманенту, менших капіталовкладень та затрат праці порівняно з технічними культурами, виявився справді перспективним для становлення фермерського селянського підприємництва.

Вивіз зерна селянами свідчив про конструктивний соціально-економічний розвиток сімейного господарства. У 20-х рр. товарність зернової продукції не перевищувала 25%, тваринництва — 30%, а технічних культур до 75%⁴⁹³. Реалізація продукції свідчила загалом про відродження сільськогосподарського виробництва, про становлення елементів розширеного відтворення, про співвідношення споживання та витрат на організацію самого виробництва. В українському селі спинався на власні ноги сімейний фермерський уклад, організаційну основу якого становив селянський двір. За підрахунками В. Качинського, а точніше його особистими спостереженнями, селянське господарство з наявністю 15–30 дес. під зерновими культурами вважалось фермерського типу. Для його повноцінного функціонування необхідно було мати відповідний рівень забезпечення робочою худобою, тобто живою тягловою робочою силою. Без робочої худоби протягом 20-х рр. налічувалось від 39 до 47% господарств⁴⁹⁴, тобто майже половина, які не могли претендувати на статус фермерських, якщо навіть і мали достатньо землі; з одною одиницею робочої худоби була третина селянських дворів, що балансували на межі натурального укладу з високим рівнем внутрішнього споживання виробленої продукції. До категорії фермерських можна віднести ті господарства, у яких було 3 голови робочої худоби (2,2%) або більше чотирьох — 1,3% загальної чисельності селянських дворів⁴⁹⁵. Необхідно також враховувати наявність реманенту, хоча його можна було взяти в оренду, власне як і землю тих селян, які виявилися неспроможними її обробити. Сільгосптехнікою забезпечувалися переважно колгоспи та частково середняцькі господарства, на долю яких припадала половина придбаних машин, що зміцнювало їхню технічну базу і сприяло фермеризації, особливо в степових районах. "Заможні" і "багаті" групи індивідуальних господарств — покупців сільгосптехніки становили у 1927/28 р. 25%. Вони мали також половину кредитних коштів саме на придбання техніки, хоча держава все-таки дбала про радгоспно-колгоспний сектор, а не про зміцнення фермерських господарств. Забезпечення тракторами мало виразні ознаки класової політики економічного обмеження селян-фермерів. Наприклад, у 1924/25 р. було завезено 3208 тракторів в Україну, з них "поодиноким селянам" дісталось 45 машин, радгоспам й агробазам — 612, колгоспам — 707, МТТ — 1105, кредитним товариствам — 564, земельним громадам — 114⁴⁹⁶, тобто тенденція зрозуміла. Недостатня кількість тракторів ускладнювала побут селянського господарства, особливо на

півдні України, де були важкі чорноземні ґрунти, а використання робочої худоби означало щоденну виснажливу працю хлібороба упродовж весняних та осінніх місяців. Напередодні масової колективізації 2% земельних громад мали від 22 до 27 га орної землі на один двір⁴⁹⁷, тобто сімейно-трудові господарства справді потребували належного забезпечення технікою. Машино-тракторні товариства фактично були державними, тому не поспішали надавати допомогу селянам, яких вважали куркулями, хоча офіційна радянська статистика називали їх "дрібні товаровиробники" або "дрібно-капіталістичні господарства".

Поділ селян на пролетарів, напівпролетарів, середняків та "куркулів" влаштовував політичні та податкові органи: перші намагалися протиставити українських селян за майновим цензом, інші використовували їх в якості джерела наповнення бюджету та соціальної верстви з виконання державних повинностей.

Соціально-економічна типологія селянських господарств (за даними динамічного обстеження 1927 р.)⁴⁹⁸

Райони	Пролетаріат	Напівпролетаріат	Звичайні товаровиробники	Дрібно-капіталістичні
Полісся	4,9	21,6	69,8	3,7
Правобережжя	9,3	25,6	62,5	2,6
Лівобережжя	5,9	16,1	72,3	5,7
Степ	8,0	18,1	69,6	4,4
По Україні	7,5	20,4	68,0	4,1

Вони вирізнялися рівнем матеріального забезпечення, але їх повсякденне життя залежало від специфіки сільськогосподарського виробництва, традиційної духовної культури українського села. Соціально-економічна диференціація супроводжувалася не поляризацією села на дуже багатих і дуже бідних, а своєрідним підтягуванням напівпролетарських груп селянства до середнього рівня забезпечення. "Звичайні товаровиробники" становили переважну більшість, які прагнули розширення орних земель за рахунок оренди "маломісних" господарств, тобто діяв принцип економічної рівноваги. Вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Так звані "дрібнокапіталістичні господарства" становили по УСРР 4,1%, хоча на Лівобережжі 5,7%, тобто понад 200 тис. дворів з виразними ознаками сімейно-фермерських підприємств. Ця категорія господарств була добре забезпечена робочою худобою, а на один двір припадало понад 10 га ріллі та 9 га посівного клину, майже не здавали землю в оренду, але охоче її орендували, особливо господарства, які мали від 3 до 10 дес. землі⁴⁹⁹.

Основним джерелом існування селянської родини було її господарство, позаяк заробітки за його межами сягали 3,4% сімейного бюджету⁵⁰⁰. Селянські господарства, судячи з показників товарності продукції, тобто питомої ваги її відчуження, діяли переважно для самозабезпечення. Льон та коноплі фактично вирощували для внутрішнього споживання, особливо протягом 1923–1924 рр., позаяк вивіз на ринок не перевищував тоді 6% виробленого волокна-сирцю. У 1925–1928 рр. його продавали, але не більше 15%. Інша справа цукровий буряк, хміль, тютюн та махорка, які були своєрідною "селянською валютою", тому що товарність цих технічних культур становила від 75% до 93%. Майже стовідсотково продавався віск, а мед не більше 26%. Шерсть худоби збувалася кооперації до 91%, яйця, особливо протягом другої половини 20-х рр., селяни вивозили на ринок до 58% їхньої кількості. Шкіру худоби селяни також продавали, але від 33% до 49%, тому що з неї виготовляли взуття, майстрували різний реманент. Товарна птиця посідала важливу статтю прибутку, відтак її товарність сягала 49%, а основний вид жирів — свиняче сало від 42 до 52%⁵⁰¹. Картопля фактично залишалася для внутрішнього споживання. Загалом товарність технічних культур у 2–3 рази перевищувала товарність зернових та продукцію тваринництва.

Доходність селянського господарства була стимулом і мотивом відповідного його галузевого структурування. Якщо на Поліссі рільництво давало 39% сімейного бюджету, а тваринництво 61%, то селяни переймалися заготовкою сіна, технічних культур і безумовно жита та вівса. Подібне співвідношення джерел доходності спостерігалось на Правобережжі, а на Лівобережжі 40,9% давало рільництво і 59,1% тваринництво, в степу навпаки — рільництво становило 52,7% доходу селянського господарства, тваринництво — 47,3%⁵⁰².

Технічні культури були прибутковими для селянського господарства, але вони вимагали значних затрат робочого часу, починаючи від першого прополювання цукрового буряка, прорідження льону. Саме вони забезпечували доходність рільничої галузі одноосібного сектора. Вона, за підрахунками податкових органів, становила у 1926/27 р. 45 руб., у 1927/28 р. — 52 червоних руб. з однієї десятини, доход від однієї голови великої рогатої худоби — 47 руб.⁵⁰³ Умовно чистий доход селянського господарства коливався від 215 до 225 руб., але ця сума була важлива для фінінспектора.

Реальні доходи від селянської десятини чи від поголів'я худоби, не кажучи про сезонні промисли, визначали матеріальну структуру побуту конкретного господарства і села загалом. Обстеження селянських бюджетів за 1924/25 рік показало, що в Україні селяни збудували 21,2 тис. житлових будинків, з них на Поліссі — 3459, в Лісостепу — 8166, в

Степу — 6700, а решта на Правобережжі⁵⁰⁴. Хати будували з місцевих будівельних матеріалів: на Поліссі з дерева та переважно солом'яним дахом, а в лісостепу та степові — глинобитні з очеретяним дахом. Кооперація закупили у 1923/24 р. 1,2 млн пудів товарного заліза, а селяни купили загалом 1,5 млн пудів, з них кровельне залізо становило 9,7%, сортове — 16,2%, оцинковане 2,4%, цвяхи — 16,4%, залізний посуд — 10,7%, скоб'яні товари — 23,6%⁵⁰⁵. Попит селян на кровельну жерсть був задоволений на 80%, на оцинковану — лише на 30%⁵⁰⁶. Заможні селяни дозволяли собі покрити дах оцинкованим залізом, але враз набували ознак "куркулів". Центнер заліза коштував у жовтні 1926 р. в кооперації 34 руб., а в жовтні 1927 р. — 28 руб. тобто доход однієї десятини дорівнював двом центнерам кровельного заліза, якого не вистачало для зведення даху. Кілограм цвяхів, а без них жерстяну покривлю не звести, коштував селянинові у жовтні 1926 р. 42 коп., у 1927 р. 35 копійок, а сокира для поліського селянина, котру він купував в кооперативному товаристві, вартувала йому 1 руб. 74 коп.⁵⁰⁷ За ці гроші він міг купити півтора центнера сіна, що було дуже важливо для утримання худоби.

Протягом 1925–1927 рр. відбулося зменшення цін на жито та пшеницю. Якщо у 1925/26 р. центнер жита коштував 6 руб. 46 коп., то у липні 1926/27 р. — 4 руб. 28 коп., а пшениці — відповідно 9 руб. 18 коп. та 7 руб. 17 коп.⁵⁰⁸ Якщо взяти до уваги той факт, що пересічна врожайність зернових культур становила від 7 до 9 ц з десятини, відтак вони коштували від 29 до 37 руб., а це лише один центнер жерстяного даху. Селяни використовували соломку та очерет не з екологічних міркувань. А виключно з економічних можливостей двору, його купівельної спроможності.

Придбати коня, корову чи вола, враховуючи інші потреби, виявилось неабиякою проблемою. Кінь коштував у 1925/26 р. 142 руб., у 1926/27 р. — 166 руб., дійна корова — 79 та 89 руб., віл 239 та 280 руб.⁵⁰⁹ Селянин, щоб уникнути зайвих витрат, сподівався на приплід худоби, особливо лошат та телят, доглядаючи їх, допоки досягнуть належної кондиції. Худоба робоча (коні, воли) і продуктивна (корови тощо) вимагала постійного санітарного і ветеринарного догляду, а головне дотримання норм годівлі. Так, у 1925/26 р. на одного робочого коня треба було мати, крім зелених трав та випасу, 136 пудів грубих кормів, 34 пуди зерна (вівса, ячменю), 21 пуд борошна, а для корови 105 пуд. грубих кормів та 13,6 пудів зерно-борошна⁵¹⁰, особливо під час весняних та осінніх польових робіт. Загальна кількість худоби протягом 1924–1928 рр. істотно не змінилася, крім дрібної — свиней, овець. Кількість коней зросла на 1,3 млн голів, але пересічно на одне господарство припадав один робочий кінь, а також півтори корови, але це були середньостатистичні дані. У 1928 р. господарство тримало одну свиню, зазвичай для власного

споживання, а роздрібні ціни на свинину не сприяли суттєвому поліпшенню селянського бюджету та купівельної спроможності: за кілограм сала міський мешканець платив селянинові 1 руб. 10 коп., тобто три кг цвяхів.

Витратна частина селянського бюджету свідчила про високу питому вагу внутрішнього споживання продуктів, вирощеної та виробленої працею членів селянського двору. Обстеження бюджетів 1922 селянських господарств, проведене ЦСУ УСРР у 1924/25 р., показало структуру і норми внутрішнього споживання: картоплі 75 740 пудів, хліба пшеничного — 240 пудів, хліба житнього — 500 пудів, крупи гречаної — 1533 пуди, пшона — 4736 пудів, олії — 1981 пуд, сала — 3061 пуд, м'яса птиці — 8301 пуд, 351 918 яєць, солі — 5032 пуда, цукру — 30 936 фунтів⁵¹¹. Високий рівень споживання яєць спостерігався в Степу, особливо в господарствах з наділом землі від 6 до 15 десятин — 50 тис. штук, а на Поліссі та в Лісостепу — 16 тис. штук. Неабияке значення мала наявність зерна, яка дозволяла утримувати велику кількість птиці. Вона залишалася винятково для внутрішнього споживання селянської родини. М'ясо різаної птиці було спожито на Поліссі до 38 пудів, на Лівобережжі та Правобережжі від 28 до 74 пудів, в Степу — 86–174 пуди⁵¹². Відчуження, тобто вивіз на базар, був мізерним — від декількох кілограм до 8 кг. Пух та пір'я також залишалося в сім'ї для виготовлення предметів побуту.

Взуття та одяг селяни виготовляли самостійно, використовуючи сировину рослинного або тваринного походження: лозу, солому, шкіру. У 1934/35 р. селяни купили взуття на 44 тис. руб., а враховуючи той факт, що пара чобіт коштувала від 18 руб., але в стабільні 1926–1927 рр., відтак було куплено 2444 пари⁵¹³, тобто менш 1,5 пари на сім'ю. Необхідно зазначити, що в Україні кожна п'ята селянська родина мала більше семи дітей⁵¹⁴. Їх одягали в постоли — взуття, яке виготовляли із соснового молодого коріння, розози.

Предмети побуту промислового виготовлення потрапляли до селянського побуту. Так, вартість куплених меблів дорівнювала вартості спожитого чаю, а мила, якщо брати до уваги вартісний еквівалент, придбано на суму, яка майже відповідала вартості купленого посуду. На навчання дітей було витрачено 933 крб., а на закупівлю чаю — 987 крб. Для лікування селяни витратили 1900 крб.

В українському селі відбулися радикальні соціально-економічні зміни, які суттєво вплинули на структуру і зміст повсякденного життя. Скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, обмеження заможного селянства, проведення соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя села, центральною фігурою якого був поміщик або "хазяїн". Відбувся частковий злам соціальної установки — орієнтації на розширення господарства, а з другого боку деформовано систему соціальних цінностей.

На повсякденне життя селянського двору впливали: структурно-галузева розбудова його господарства, тобто сімейна економіка, сезонність сільськогосподарського виробництва та його рутинна матеріально-технічна база, традиції, релігійно-церковна обрядовість. Вони визначали ритм повсякдення, а його структуру, крім природно-кліматичних факторів, зумовлювали соціально-економічні обставини. Майнова диференціація, які податкові органи використовували для стягнення грошових повинностей селян, не означала наявності суттєвих відмінностей укладу життя так званих бідняків, середняків та куркулів, які вирізнялися кількісними характеристиками: рівнем спожитих матеріальних благ, але здобутих власною працею.

Повсякденна виробничо-господарська діяльність селянського двору в Україні 20-х рр. віддзеркалювала і підтверджувала концепцію представників "організаційно-виробничої школи" про еволюцію сімейно-трудового селянського господарства. Воно організовувало виробництво таким чином, щоб насамперед забезпечити власне існування, зберігаючи своєрідну соціально-побутову автономію, але будучи складовою частиною земельної громади.

¹ Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии// Большевик. — 1927. — № 13. — С. 35.

² Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий// Большевик. — 1927. — № 9. — С. 29–39; Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии// Большевик. — 1928. — № 17–18. — С. 31–37; Беленький М. Пути производственного кооперирования крестьянства// Большевик. — 1927. — № 17. — С. 55–75; Гатовский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары// Большевик. — 1928. — № 20. — С. 38–49.

³ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. — Москва, 1926. — С. 18.

⁴ Там само. — С. 18–19.

⁵ Там само. — С. 20.

⁶ Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства// Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 48–57.

⁷ Сарабьянов Вл. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). — Москва, 1926. — С. 8–9.

⁸ Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни// Вестник статистики. — 1927. — № 1. — С. 72–103.

⁹ Вольфсон М. Экономические формы СССР. — Москва, Л., 1926. — С. 12–19.

¹⁰ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 144–150; Дьяченко Доходность крестьянского хозяйства СССР// Вестник финансов. — 1927. — № 2. — С. 148–158.

¹¹ Ларин Ю. Советская деревня. — Москва, 1924. — С. 396.

¹² Там само. — С. 56–57.

¹³ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни// На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 3–17; Його ж. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции// Там само. — № 11–12. — С. 3–8; Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне// Там само. — 1927. — № 10. — С. 18–36; Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне)// Там само. — № 10. — С. 37–52.

¹⁴ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни// На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 3–17.

¹⁵ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 95–108.

¹⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства// Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23; Його ж. Сельское хозяйство в пролетарской революции// Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября.

¹⁷ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве... — С. 18–20.

¹⁸ Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. — Москва, Л., 1929. — 576 с.; Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора// На аграрном фронте. — 1929. — № 3. — С. 7–26; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні// Більшовик України. — 1928. — № 8. — С. 37–53; Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы// На аграрном фронте. — 1925. — № 2. — С. 55–70; Подвінський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. — Х., 1929. — 124 с.

¹⁹ Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году// Хозяйство Украины. — 1926. — № 11–12. — С. 173–188; Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины// Там само. — 1928. — С. 50–80; № 5. — С. 47–65; Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения// Там само. — 1928. — № 6. — С. 101–110; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Там само. — 1928. — № 10. — С. 24–43.

²⁰ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. — Москва, 1920. — 23 с.

²¹ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства// Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики. Вып. VIII. — Москва, 1923. — С. 34.

²² Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. — Харьков: Агрономия, 1919. — 178 с.; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). — Москва, 1928. — 116 с.; К методологии сельскохозяйственного микрорайонирования. — Москва, 1928. — 40 с.; Русское сельское хозяйство перед революцией. — Москва, 1928. — 239 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. — Москва, 1926. — 556 с., XX; Рыночное молочное хозяйство и кооперация. — Москва, 1926. — 223 с.

²³ Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). — Москва, 1924. — 152 с.

²⁴ Там само. — С. 3.

²⁵ Чаянов А. В. и Студенский Г. История бюджетных исследований. — М.: ЦСУ, 1922. — IX, 133 с.; Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. — М; Л., 1925. — 46 с., с табл.; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. Из работ научно-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики при Сельхоз. академии им. К. Тимирязева. — Москва, 1924. — 87 с.; Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики в Москве. — Москва, 1925. — 215 с.

²⁶ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — Москва, 1927. — С. 29.

²⁷ Там само. — С. 34.

²⁸ Там само. — С. 29–30.

²⁹ Социалистический образ жизни/ Ред. кол.: С. С. Вишневский, М. Н. Руткевич, Ж. Т. Тощенко. — Москва, 1984. — 318 с.; Кульчицкий С. В., Лях С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УСРР. — К., 1988. — 178 с.

³⁰ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы// Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 46–56.

³¹ Измозик В. С., Лебина Н. Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов// Вопросы истории. — 2001. — № 4. — С. 98–110.

³² Сахаров А. Н. О новых подходах к истории России// Вопросы истории. — 2002. — № 8. — С. 3–20.

³³ Орлов И. Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы// Отечественная история. — 1999. — № 1. — С. 102–104.

³⁴ Шарапов Ю. П. Россия нэповская/ Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2002. — 446 с.// Отечественная история. — 2003. — № 2. — С. 187–188.

³⁵ Суворова Л. Н. За "фасадом" "военного коммунизма": политическая и рыночная экономика// Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 48–59.

³⁶ Россия нэповская/ Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2002. — 446 с.

³⁷ Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. — Москва, 2000. — 255 с.

³⁸ Марочко В. И. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 216 с.

³⁹ Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект. — К., 2003. — 251 с.

⁴⁰ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності в роки непу. — Х., 2002. — 380 с.

⁴¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — 400 с.

⁴² Там само.

⁴³ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. — Черкаси, 2004. — 188 с.

⁴⁴ Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. — Черкаси, 2005. — 220 с.

⁴⁵ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — К., 1988. — С. 93.

⁴⁶ Статистика України, № 124: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. — Х., 1928. — С. 2–3.

⁴⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — Х., 1997.

⁴⁸ Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Х., 1925. — С. 155.

⁴⁹ Короткий огляд роботи робітничо-селянського уряду України за 1925–26 рік. — Х., 1927. — С. 34, 35.

⁵⁰ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 120.

⁵¹ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 24 вересня.

⁵² ДАДнО. — Ф. Р–3638. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 1; Спр. 140. — Арк. 39, 59.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 204. — Арк. 473–474.

⁵⁴ ДАДО. — Ф. Р–2672. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 8.

⁵⁵ Радянський селянин. — 1926. — № 20. — С. 35.

⁵⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — К., 2000. — С. 138–142.

⁵⁷ ДАЗО. — Ф. П–6638. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 26.

⁵⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 37.

⁵⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 33.

⁶⁰ Корновенко С. В. До питання прогресивності продподатку 1921 року// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

⁶¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 36.

⁶² Там само. — С. 32.

⁶³ Там само. — С. 60.

⁶⁴ Там само. — С. 106.

-
- ⁶⁵ Там само. — С. 26.
- ⁶⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 1. — Москва, 1998. — С. 551, 553, 562, 570, 611, 647, 666, 679.
- ⁶⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 100.
- ⁶⁸ Записано в с. Диканці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 404.
- ⁶⁹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 135–136.
- ⁷⁰ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 77.
- ⁷¹ Там само. — С. 105.
- ⁷² Тупиця О. Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 259.
- ⁷³ Там само. — С. 262–263.
- ⁷⁴ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 22.
- ⁷⁵ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 79.
- ⁷⁶ Тупиця О. Л. Вказана праця. — С. 264.
- ⁷⁷ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 508.
- ⁷⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1924. — № 15. — С. 340–342.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 8.
- ⁸⁰ Селянська правда. — 1923. — 16 травня.
- ⁸¹ Корновенко С. В. До питання прогресивності продподатку 1921 року// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.
- ⁸² Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 143.
- ⁸³ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 39.
- ⁸⁴ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 29.
- ⁸⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 70–74.
- ⁸⁶ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 146.
- ⁸⁷ Див.: Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 157–158.
- ⁸⁸ Там само. — С. 38–39.
- ⁸⁹ Записано в с. Диканці Полтавського округу у 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 400.

⁹⁰ Материалы по обследованию комитетов незаможных селян. По данным обследования в мае-июне 1925 года. — Харьков, 1925. — С. 22, 42, 150.

⁹¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 64–65.

⁹² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 27.

⁹³ Вишня Остап. — Вказана праця. — С. 214.

⁹⁴ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 162.

⁹⁵ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 209.

⁹⁶ Там само. — С. 28.

⁹⁷ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг.: Документы и материалы. — Т. 1. — Москва, 1999. — С. 183.

⁹⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 195–196.

⁹⁹ Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. — Т. 2. — Москва, 2000. — С. 590–591.

¹⁰⁰ Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 212–213.

¹⁰¹ Капустян Г. Від непу до "воєнного комунізму": запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 20-х років// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 68.

¹⁰² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 66, 67.

¹⁰³ Там само. — С. 105–111.

¹⁰⁴ Саричев В. І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 126.

¹⁰⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — Москва, 2000. — С. 840.

¹⁰⁶ Саричев В. І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 126.

¹⁰⁷ Там само. — С. 127–130.

¹⁰⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 1038.

¹⁰⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 109–110.

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073. — Арк. 2, 5; Спр. 1074. — Арк. 12.

-
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 211.
- ¹¹² Там само. — Арк. 212.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 212.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 207.
- ¹¹⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 115–116.
- ¹¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 282.
- ¹¹⁷ Божко С. Українська Шампань// Сільськогосподарський пролетар. — 1930. — № № 62–86 (29 травня — 14 червня).
- ¹¹⁸ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990. — С. 11.
- ¹¹⁹ Записано в с. Диканці Полтавського округу у 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 401,404.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 214.
- ¹²¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 149.
- ¹²² Вишня О. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 187.
- ¹²³ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 57.
- ¹²⁴ Там само. — С. 150–151.
- ¹²⁵ Там само. — С. 81.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 214.
- ¹²⁷ Там само. — Спр. 5061. — Арк. 4.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 1528. — Арк. 4.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 8402. — Арк. 40.
- ¹³⁰ Там само. — Арк. 43.
- ¹³¹ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — С. 12.
- ¹³² Там само. — С. 12–13.
- ¹³³ Там само. — С. 14–15.
- ¹³⁴ Там само. — С. 15–17.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 212.
- ¹³⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 95–103.
- ¹³⁷ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — К., 1999. — С. 41.
- ¹³⁸ Там само. — С. 58.
- ¹³⁹ Там само. — С. 67.

-
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073. — Арк. 2; Спр. 1074. — Арк. 19.
- ¹⁴¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 33, 91.
- ¹⁴² Цит. за: Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 118.
- ¹⁴³ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 155.
- ¹⁴⁴ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 40, 41, 43, 48.
- ¹⁴⁵ Статистика України. — № 94: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. — Х., 1927. — С. XXIV.
- ¹⁴⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 140.
- ¹⁴⁷ Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.)// Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 155.
- ¹⁴⁸ Статистика України. — № 94: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. — Х., 1927. — С. XV.
- ¹⁴⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 119.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 122–123.
- ¹⁵¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 160–161.
- ¹⁵² Радянське село. — 1928. — 22 січня.
- ¹⁵³ Там само. — 26 лютого.
- ¹⁵⁴ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 25 жовтня.
- ¹⁵⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 78.
- ¹⁵⁶ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — С. 18–27, 37.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 62.
- ¹⁵⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 52.
- ¹⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 734.
- ¹⁶⁰ Див.: Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 222, 229.
- ¹⁶¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 32.
- ¹⁶² Там само. — С. 34.
- ¹⁶³ Там само. — С. 225.
- ¹⁶⁴ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Х., 1929. — С. 39.

-
- ¹⁶⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 228–229.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 230.
- ¹⁶⁷ Там само. — С. 219.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 33–34, 167.
- ¹⁶⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 734.
- ¹⁷⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років.
- ¹⁷¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 260.
- ¹⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 33.
- ¹⁷³ Радянський статистик. — 1928. — 10 листопада.
- ¹⁷⁴ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов... — С. 152.
- ¹⁷⁵ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 8–9.
- ¹⁷⁶ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 52.
- ¹⁷⁷ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 348.
- ¹⁷⁸ Селянська правда. — 1924. — 20 квітня.
- ¹⁷⁹ Записано восени 1928 р.: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 164.
- ¹⁸⁰ Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 46.
- ¹⁸¹ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 5 січня.
- ¹⁸² Селянська правда. — 1924. — 14, 30 березня, 23 квітня.
- ¹⁸³ Там само. — 23 квітня.
- ¹⁸⁴ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — С. 27, 29.
- ¹⁸⁵ Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика: Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 189–191, 215.
- ¹⁸⁶ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 197.
- ¹⁸⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 38–39.
- ¹⁸⁸ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 178.
- ¹⁸⁹ Там само. — С. 184–187.

-
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 59.
- ¹⁹¹ Короткий огляд роботи робітничо-селянського уряду України за 1925–26 рік. — Х., 1927. — С. 16.
- ¹⁹² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 165.
- ¹⁹³ Сільський господар. — 1925. — № 13–14. — С. 40.
- ¹⁹⁴ Там само. — 1927. — № 4–5. — С. 78.
- ¹⁹⁵ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ¹⁹⁶ Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Х., 1925. — С. 84.
- ¹⁹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 18 липня.
- ¹⁹⁸ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 29.
- ¹⁹⁹ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ²⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 14.
- ²⁰¹ Селянська правда. — 1925. — 3–4 липня.
- ²⁰² Вісті ВУЦВК. — 1924. — 22 березня.
- ²⁰³ Селянська правда. — 1925. — 27–28 листопада.
- ²⁰⁴ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 29 липня, 15 серпня, 4 вересня.
- ²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 430. — Арк. 29.
- ²⁰⁶ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 6 липня.
- ²⁰⁷ Там само. — 27 червня.
- ²⁰⁸ Там само. — 1 березня.
- ²⁰⁹ Там само. — 1922. — 12 жовтня.
- ²¹⁰ Селянська правда. — 1925. — 27–28 листопада; Радянське село. — 1927. — 21 серпня.
- ²¹¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 51–53.
- ²¹² Там само. — С. 188, 189.
- ²¹³ Там само. — С. 57, 206–208, 216.
- ²¹⁴ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 215–218.
- ²¹⁵ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 8 лютого.
- ²¹⁶ Там само. — 1924. — 1 січня.
- ²¹⁷ Там само. — 1 січня.
- ²¹⁸ Там само. — 8 січня.

-
- ²¹⁹ Там само. — 10 січня.
- ²²⁰ Сільський господар. — 1925. — № 1–2. — С. 30.
- ²²¹ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 5 вересня.
- ²²² Сільський господар. — 1926. — № 17–18. — С. 47.
- ²²³ Коопероване село. — 1927. — № 6. — С. 71.
- ²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 177. — Арк. 5.
- ²²⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 291. — Арк. 11.
- ²²⁶ Сільський господар. — 1925. — № 7–8. — С. 73.
- ²²⁷ Там само. — № 3–4. — С. 17.
- ²²⁸ Кооперована громада. — 1928. — № 9. — С. 29.
- ²²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 177. — Арк. 44.
- ²³⁰ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 5 квітня.
- ²³¹ Селянська правда. — 1922. — 10 листопада.
- ²³² Радянський селянин. — 1927. — № 11. — С. 28.
- ²³³ Коллективист. — 1927. — № 1. — С. 14–16.
- ²³⁴ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1а. — Спр. 7. — Арк. 9–10.
- ²³⁵ Сільський господар. — 1926. — № 20–21. — С. 72.
- ²³⁶ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 3 січня.
- ²³⁷ Там само. — 1926. — 22 квітня.
- ²³⁸ Коопероване село. — 1927. — № 6. — С. 73.
- ²³⁹ Сільський господар. — 1926. — № 2. — С. 24–25.
- ²⁴⁰ Там само. — № 3. — С. 16–17.
- ²⁴¹ Там само. — 1925. — № 3–4. — С. 18.
- ²⁴² Сільський господар. — 1926. — № 8–9. — С. 20–21.
- ²⁴³ Коллективист. — 1926. — № 7. — С. 22–23.
- ²⁴⁴ Коопероване село. — 1927. — № 4–5. — С. 80.
- ²⁴⁵ Там само. — № 6. — С. 70.
- ²⁴⁶ Там само. — 1928. — № 5. — С. 53.
- ²⁴⁷ Кооперована громада. — 1928. — № 9. — С. 28.
- ²⁴⁸ Сільський господар. — 1925. — № 7–8. — С. 17.
- ²⁴⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 82–83.
- ²⁵⁰ Там само. — С. 83.

-
- ²⁵¹ Там само. — С. 84.
- ²⁵² Там само. — С. 84–85.
- ²⁵³ Там само. — С. 88–89.
- ²⁵⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1928. — № 3. — С. 4.
- ²⁵⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 263–264.
- ²⁵⁶ Там само. — С. 267.
- ²⁵⁷ Там само. — С. 264.
- ²⁵⁸ Профсоюзы Украины в цифрах. — Харьков, 1926. — С. 143.
- ²⁵⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 265–266.
- ²⁶⁰ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов... — С. 129.
- ²⁶¹ Рибак І. В. Житло доколгоспного села: кількісні та якісні зміни// Український селянин. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 62.
- ²⁶² Там само.
- ²⁶³ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 14 січня.
- ²⁶⁴ Див., напр.: Селянська біднота. — 1920. — 7 квітня; 29 квітня;
- ²⁶⁵ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 14 листопада.
- ²⁶⁶ Селянська правда. — 1923. — 13 березня.
- ²⁶⁷ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 12 квітня.
- ²⁶⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 3. — С. 13.
- ²⁶⁹ Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.
- ²⁷⁰ Радянське село. — 1927. — 21 квітня.
- ²⁷¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 11.
- ²⁷² Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.
- ²⁷³ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 28.
- ²⁷⁴ Там само.
- ²⁷⁵ Робселькор. — 1929. — № 1. — С. 14.
- ²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 66.
- ²⁷⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1080. — Арк. 16.
- ²⁷⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 10.
- ²⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 35.
- ²⁸⁰ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 37.
- ²⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 3; Спр. 2440. — Арк. 1.

-
- ²⁸² Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 6.
- ²⁸³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Х., 1926. — С. XVI; Известия ЦК КП(б). — 1927. — № 6–7. — С. 6.
- ²⁸⁴ Статистика України. — № 172: Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної радянської республіки в 1928–29 р. — Х., 1929. — С. IX.
- ²⁸⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 8–10. — С. 35.
- ²⁸⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 95–96.
- ²⁸⁷ Там само — С. 98–99.
- ²⁸⁸ Там само — С. 99–101.
- ²⁸⁹ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — Умань, 1927. — С. 24.
- ²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 2.
- ²⁹¹ Там само. — Спр. 547. — Арк. 2; Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Х., 1926. — С. XIX.
- ²⁹² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 251.
- ²⁹³ Там само. — С. 253, 258.
- ²⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1080. — Арк. 40.
- ²⁹⁵ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 112.
- ²⁹⁶ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 108–111.
- ²⁹⁷ Там само. — С. 103.
- ²⁹⁸ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Х., 1926. — С. 26.
- ²⁹⁹ ДАДнО. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 4, 112.
- ³⁰⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 95–96.
- ³⁰¹ Там само. — С. 96.
- ³⁰² Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 27–28; Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 21; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 1.
- ³⁰³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Х., 1926. — С. XIX.
- ³⁰⁴ Там само. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — Х., 1927. — С. IV; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 547. — Арк. 1.
- ³⁰⁵ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 22.
- ³⁰⁶ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVI.

-
- ³⁰⁷ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 9.
- ³⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 450. — Арк. 1.
- ³⁰⁹ Шевченко О. І. Знайома незнайомка: образ селянки Катеринославщини періоду непу// Український селянин. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 251.
- ³¹⁰ Радянське село. — 1928. — 16 серпня; Вісті ВУЦВК. — 1926. — 11 березня.
- ³¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1761. — Арк. 257.
- ³¹² Там само. — Оп. 3. — Спр. 1607. — Арк. 80.
- ³¹³ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 3. — С. 15.
- ³¹⁴ ДАЗО. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 852. — Арк. 26, 160.
- ³¹⁵ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 14.
- ³¹⁶ ДАЗО. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 768. — Арк. 123, 150.
- ³¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3136. — Арк. 53.
- ³¹⁸ Селянка України. — 1926. — № 7. — С. 11.
- ³¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 17.
- ³²⁰ Записано в с. Диканці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 461. — Арк. 401.
- ³²¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 170–173.
- ³²² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 202.
- ³²³ Там само. — С. 164–165.
- ³²⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 8. — С. 8.
- ³²⁵ Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 166.
- ³²⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 173.
- ³²⁷ Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 р.). — Львів, 1996. — С. 15.
- ³²⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 175–176.
- ³²⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 1026.
- ³³⁰ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 177; Капустян Г. Т. "Селянська спілка" в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр.// Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. — Вип. 9. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 110, 112.

-
- ³³¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 179.
- ³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 10.
- ³³³ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 57.
- ³³⁴ Там само. — С. 15.
- ³³⁵ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 220.
- ³³⁶ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 2. — С. 26–27.
- ³³⁷ Там само. — Т. 1. — С. 125–126.
- ³³⁸ Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 113.
- ³³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 25.
- ³⁴⁰ Селянська правда. — 1925. — 25–26 лютого.
- ³⁴¹ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 16 січня.
- ³⁴² Там само. — 18 січня.
- ³⁴³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVI.
- ³⁴⁴ Там само. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — С. V.
- ³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 33.
- ³⁴⁶ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVII.
- ³⁴⁷ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — С. V, VII.
- ³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 35.
- ³⁴⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 2. — С. 12.
- ³⁵⁰ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 17.
- ³⁵¹ Там само. — С. 38.
- ³⁵² Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 6.
- ³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2405. — Арк. 8.
- ³⁵⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 36.
- ³⁵⁵ Там само. — № 8. — С. 6.
- ³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 30–34.
- ³⁵⁷ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 101.

-
- ³⁵⁸ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — Х., 1997. — С. 127.
- ³⁵⁹ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ³⁶⁰ Там само.
- ³⁶¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 131.
- ³⁶² Там само — С. 145–148.
- ³⁶³ Там само — С. 146.
- ³⁶⁴ Кривко І. М. Земельні громади 20-х років: селянське самоврядування під контролем адміністративної системи// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VIII. — Запоріжжя, 1999. — С. 85.
- ³⁶⁵ Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.)// Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 159–160.
- ³⁶⁶ Там само. — С. 159.
- ³⁶⁷ Там само. — С. 160.
- ³⁶⁸ Кривенко С. І. Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років)// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 56–59.
- ³⁶⁹ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 2. — С. 49–51.
- ³⁷⁰ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 24 квітня.
- ³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1(1927 р.). — Спр. 21. — Арк. 139–140.
- ³⁷² Вісті ВУЦВК. — 1924. — 17 січня.
- ³⁷³ Там само. — 1921. — 9 жовтня.
- ³⁷⁴ Там само. — 1924. — 20 березня.
- ³⁷⁵ Безвірник. — 1926. — № 1. — С. 4.
- ³⁷⁶ Селянський будинок. — 1927. — № 12. — С. 60.
- ³⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 15 грудня.
- ³⁷⁸ Дитячий рух. — 1926. — № 3. — С. 30.
- ³⁷⁹ Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 408. — Арк. 6.
- ³⁸⁰ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 12, 15 жовтня.
- ³⁸¹ Там само. — 24 жовтня.
- ³⁸² Радянське село. — 1928. — 24 травня.
- ³⁸³ Безвірник. — 1927. — № 6. — С. 51.
- ³⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 51.
- ³⁸⁵ Безвірник. — 1929. — № 11–12. — С. 74.
- ³⁸⁶ Див., напр.: ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1110. — Арк. 182.

-
- ³⁸⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 524. — Арк. 53.
- ³⁸⁸ Солодка М. Л. Деструктивний вплив войовничого атеїзму на ментальність українського селянства// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 121.
- ³⁸⁹ Безвірник. — 1927. — № 4. — С. 52.
- ³⁹⁰ Там само. — 1928. — № 2. — С. 68.
- ³⁹¹ Там само. — № 8–9. — С. 58.
- ³⁹² Вісті ВУЦВК. — 1926. — 8 червня.
- ³⁹³ Там само. — 1927. — 14 квітня.
- ³⁹⁴ Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 166.
- ³⁹⁵ Якимович С. З есхатологічних настроїв// Життя й революція. — 1926. — № 2–3. — С. 113–118.
- ³⁹⁶ Безвірник. — 1928. — № 2. — С. 32–34.
- ³⁹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1921. — 6 липня.
- ³⁹⁸ Там само. — 10 листопада.
- ³⁹⁹ Там само. — 1922. — 1 грудня.
- ⁴⁰⁰ Там само. — 1 грудня.
- ⁴⁰¹ Там само. — 1923. — 16 жовтня, 24 листопада.
- ⁴⁰² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 36–40.
- ⁴⁰³ Солодка М. Л. Деструктивний вплив войовничого атеїзму на ментальність українського селянства// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 121.
- ⁴⁰⁴ Там само.
- ⁴⁰⁵ Селянська правда. — 1924. — 27 квітня; Вісті ВУЦВК. — 1924. — 28 березня, 29 травня.
- ⁴⁰⁶ Безвірник. — 1928. — № 8–9. — С. 60.
- ⁴⁰⁷ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 282, 296.
- ⁴⁰⁸ Селянський будинок. — 1928. — № 4–5. — С. 77–84.
- ⁴⁰⁹ Дитячий рух. — 1928. — № 11. — С. 18.
- ⁴¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 270. — Арк. 36.
- ⁴¹¹ Там само. — Арк. 65, 67.
- ⁴¹² Там само. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 351. — Арк. 46.
- ⁴¹³ Бюлетень Наркомзему. — 1925. — № 3–4 (53–54). — С. 75–81.
- ⁴¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 425. — Арк. 32.

-
- ⁴¹⁵ Там само. — Арк. 34.
- ⁴¹⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 450. — Арк. 4.; Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 265. — Арк. 35.
- ⁴¹⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 86.
- ⁴¹⁸ Известия ЦК ВКП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 22; Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 180; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9784. — Арк. 48.
- ⁴¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9784. — Арк. 22; Україна: Статистичний щорічник. 1929. — Х., 1929. — С. 88.
- ⁴²⁰ Склад. за: ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 370. — Арк. 225.
- ⁴²¹ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 19 липня.
- ⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 12.
- ⁴²³ Там само. — Ф. 2841. — Оп. 1 (1927 р.). — Спр. 259. — Арк. 64.
- ⁴²⁴ Селянська правда. — 1925. — 24–26 травня.
- ⁴²⁵ Селянський будинок. — 1927. — № 3. — С. 79.
- ⁴²⁶ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 22.
- ⁴²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 13.
- ⁴²⁸ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 19 квітня.
- ⁴²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 81. — Арк. 1.
- ⁴³⁰ Там само. — Арк. 20, 29.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 65.
- ⁴³² Там само. — Арк. 66, 97.
- ⁴³³ Там само. — Арк. 145.
- ⁴³⁴ Архів ІМФЕ. — Ф. 1–6. — Спр. 461. — Арк. 61.
- ⁴³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1 (1928 р.). — Спр. 173. — Арк. 3–4.
- ⁴³⁶ Селянська правда. — 1924. — 3 жовтня.
- ⁴³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 351. — Арк. 38–48.
- ⁴³⁸ Радянський селянин. — 1926. — № 8. — С. 43.
- ⁴³⁹ Вісті ВУЦВК. — 1926. — 9 березня.
- ⁴⁴⁰ Там само. — 26 березня.
- ⁴⁴¹ Радянське село. — 1927. — 11 вересня.
- ⁴⁴² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 12.
- ⁴⁴³ Селянський будинок. — 1927. — № 9–10. — С. 55–56.

⁴⁴⁴ Там само. — 1926. — № 9. — С. 58.

⁴⁴⁵ Описуване в цьому уривку відбувалося між липнем і серпнем 1928 р. — якраз щойно вийшла урядова постанова, яка забороняла здійснювати приватний помел хліба, щоб позбавити селянство можливості уникати примусового продажу свого урожаю за заниженими ("твердими") цінами.

⁴⁴⁶ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни/ На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 7.

⁴⁴⁷ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства/ Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Х., 1921. — С. 7.

⁴⁴⁸ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 9.

⁴⁴⁹ Новая экономическая политика. Основы нового курса экономической политики/ Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 30–33.

⁴⁵⁰ Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. По применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустроительству на Украине. — Х., 1921. — С. 3.

⁴⁵¹ СУ Украины. — 1922. — № 22. — Ст. 357.

⁴⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 122.

⁴⁵³ Там само. — Арк. 115.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 124.

⁴⁵⁷ Там само. — Арк. 115.

⁴⁵⁸ Там само. — Арк. 128.

⁴⁵⁹ Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. — Х., 1929. — С. 200; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 16–17.

⁴⁶⁰ Збірник статистично-економічних... Рік перший. — С. 16–17.

⁴⁶¹ Предварительное распределение земель/ Хозяйство Украины. — 1921. — 30 сентября.

⁴⁶² Итоги хозяйственного строительства УСРР за 1923–1924 г. — Х., 1925. — С. 240.

⁴⁶³ Збірник статистично-економічних... Рік перший. — С. 10.

⁴⁶⁴ Одинцов А. Формы землепользования// Коммунист. — 1926. — 8 апреля.

⁴⁶⁵ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 6.

⁴⁶⁶ Там само. — С. 15.

⁴⁶⁷ Там само. — С. 17.

⁴⁶⁸ Итоги хозяйственного строительства УСРР за 1923–1924 г. — Х., 1925. — С. 240.

-
- ⁴⁶⁹ Там само. — С. 243.
- ⁴⁷⁰ Сельское хозяйство от VI к VII съезду Советов. — Москва, 1935. — С. 23.
- ⁴⁷¹ Сойфер М. Перспективы сельскохозяйственного машиностроения// Народное хозяйство Украины. Очерки... — Х., 1921. — С. 90.
- ⁴⁷² Там само. — С. 91.
- ⁴⁷³ Сладков Я. Механизация землеобработки и интенсификация сельского хозяйства// Украинский экономист. — 1925. — 25 декабря.
- ⁴⁷⁴ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г. — Х., 1925. — С. 254.
- ⁴⁷⁵ Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 р. — Х., 1928. — С. 3.
- ⁴⁷⁶ Итоги хозяйственного строительства... — С. 254.
- ⁴⁷⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — С. 302.
- ⁴⁷⁸ Там само.
- ⁴⁷⁹ Там само. — С. 310.
- ⁴⁸⁰ Там само. — С. 311.
- ⁴⁸¹ Там само. — С. 311.
- ⁴⁸² Там само. — С. 310–311.
- ⁴⁸³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 29.
- ⁴⁸⁴ Там само. — С. 26.
- ⁴⁸⁵ Минаев С. К хозяйственным итогам 1927–28 года// Хозяйство Украины. — 1928. — № 12. — С. 20–36.
- ⁴⁸⁶ Лерман И. Украинское хмелеводство и мировой рынок хмеля// Хозяйство Украины. — 1927. — № 10. — 130–138.
- ⁴⁸⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 315.
- ⁴⁸⁸ Калініченко В. В. Зазнач. праця. — С. 325.
- ⁴⁸⁹ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 98.
- ⁴⁹⁰ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 гг. — Х., 1925. — С. 244.
- ⁴⁹¹ Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926–27 года// Хозяйство Украины. — 1928. — № 2. — С. 15–33.
- ⁴⁹² Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 25–43.
- ⁴⁹³ Там само. — С. 31.

⁴⁹⁴ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 108.

⁴⁹⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 82.

⁴⁹⁶ Там само. — С. 109.

⁴⁹⁷ Там само. — С. 102.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 85.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 86.

⁵⁰⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 58.

⁵⁰¹ Там само. — С. 130.

⁵⁰² Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 31.

⁵⁰³ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 146–147.

⁵⁰⁴ Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924/25 господарський рік. Статистика України). № 115. Серія II. Т. IV. Вип. 3. Сільгоспстатистика. — Х., 1927. — С. 82.

⁵⁰⁵ Дудавский А. И. Сбыт металло товаров на широкий потребительский рынок Украины// Хозяйство Украины. — 1928. — № 6. — С. 146.

⁵⁰⁶ Там само. — С. 155.

⁵⁰⁷ Там само. — С. 77.

⁵⁰⁸ Там само. — С. XI.

⁵⁰⁹ Там само. — С. XIII.

⁵¹⁰ Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–1926 р.: Статистика України № 149. Т. IV. Вип. 6. — Х., 1929. — С. 27.

⁵¹¹ Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924/25 господарський рік. Статистика України). № 115. Серія II. Т. IV. Вип. 3. Сільгоспстатистика. — Х., 1927. — С. 74, 154.

⁵¹² Там само. — С. 156.

⁵¹³ Там само. — С. 64–65.

⁵¹⁴ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 5.